

1 Inleiding

Eén van de aantrekkelijke kanten van het stedelijk bestaan is om op het grensvlak te leven tussen de vertrouwdheid van de eigen omgeving enerzijds en het complexe, gelaagde karakter van de openbaarheid aan de andere kant. Door Lofland is de stedelijke openbare ruimte treffend omschreven als 'een wereld van vreemdelingen' (Lofland 1973). Anders dan in dorpen of gehuchten kennen de meeste mensen op de straten en pleinen in een stad elkaar niet, althans niet als persoon, misschien wel als functionaris. Je komt vertegenwoordigers van uiteenlopende achtergronden en milieus tegen. Zoals je tijdens een modeshow getuige bent van modellen die de laatste snufjes en trends aan het publiek vertonen, zo word je in de stad geconfronteerd met een bonte parade van mensen en uitingen die getuigen van een breed scala van opvattingen, manieren en bestaanswijzen. Deze confrontatie kan tot tegenstellingen of zelfs conflicten en botsingen leiden, maar heeft dikwijls nieuwe inzichten en nieuwe sociale verbanden tot gevolg. Steden zijn altijd heterogeen van karakter geweest, zowel sociaal, cultureel als economisch. Iedere stad kent exotische groepen en plekken die als inspiratiebron hebben gefungeerd voor romans, films en schilderijen. Als kunstenaar in een dorp ben je nog al eens geïsoleerd, maar in de stad kun je deel uitmaken van een rijk geschakeerde kunstwereld. Hetzelfde geldt voor sommige andere bezigheden of voorkeuren. Leden van seksuele minderheden ervaren het stadsleven dikwijls als een bevrijding na het dorpsbestaan waar ze hun 'geaardheid' maar beter voor zich konden houden. Steden zijn broeikassen waar sociale experimenten worden uitgedacht, uitgeprobeerd en gerealiseerd, waar nieuwe culturele uitingen zijn geconcentreerd en waar de dynamiek tot stand komt die de economie in beweging zet en opjaagt.

Willen stedelijke samenlevingen deze functies optimaal kunnen vervullen, dan dienen de openbare en persoonlijke domeinen in een zeker evenwicht ten opzichte van elkaar te verkeren. Het is juist de spanningsverhouding tussen beide sferen die de vonken doet overspringen, een spanningsverhouding die ooit door Hans Paul Bahrtd treffend werd gekarakteriseerd als 'unvollständige Integration' (Bahrtd 1961, Brunt 1998). Stedelingen drukken hun stempel op de stad door in de buurten waar ze wonen een bepaald 'sociaal klimaat' tot stand te brengen. Tussen hun eigen bekende omgeving en de anonieme openbaarheid brengen ze een soort overgangsdomein tot stand, in de stadsociologische literatuur dikwijls het 'parochiale domein' genaamd. Ze gaan bij voorbeeld er prat op dat het in 'hun' buurt altijd gezellig is, dat mensen met mooi weer buiten zitten, een borreltje drinken en toezicht op kinderen en hulpbehoevende bejaarden houden. Bewoners van andere buurten weten dat ze een slechte naam hebben bij de autoriteiten en ontlenen daar soms een zekere trots aan: 'geen agent van politie durft zich hier alleen te vertonen', wordt met bravoure opgemerkt tegen elkaar en tegen buitenstaanders. De Scheveningse Dukdalfstraat en omgeving had jarenlang zo'n geduchte reputatie en deze moest minstens ieder jaar worden onderstreept door spectaculaire kerstboom- en autobandenverbrandingen tijdens de roemruchte Haagse oudejaarsvieringen.

Ook verder van de directe woonomgeving worden soms herkenbare 'plekken' gevestigd, bij voorbeeld in de disco waar groepjes jongeren uit een bepaalde wijk elkaar op vaste tijdstippen ontmoeten, of in het café waar de leden en aanhang van een klaverjasclub op vrijdagavond te vinden zijn. Wanneer bepaalde groepen succesvol zijn in hun aanspraak op dergelijke (semi-) openbare gelegenheden, dan wordt het openbare karakter van zulke plekken aangetast. Het zal iedereen opvallen die van de gebruikelijke routes in een stad afwijkt, dat de openbaarheid per gebied soms anders aanvoelt. Velen zullen aarzelen zich hier net zo vrij te bewegen als bij de bekende toeristische trekpleisters, en misschien geldt dit zelfs tot op zekere hoogte voor de mensen die in de buurt wonen en er allerlei opzichten mee vertrouwd zijn. Wat heb je als 'buitenstaander' in deze buurt te zoeken?

Deze reactie zien we ook in dorpen en provinciestedjes. Dat is geen wereld van en voor vreemdelingen. De mensen kennen elkaar, tenminste van gezicht, en knikken of groeten de voorbijganger. Stedelingen ervaren dat vaak als een gebrek aan openbaarheid ('ben ik hier op iemands erf beland?'), tevens als een inbreuk op de privacy ('wat moeten ze van me?'). Het evenwicht tussen openbaar en privé is precair en dit kunnen we beschouwen als de kern van het stedelijk bestaan. Een te sterke privatisering of parochialisering brengt de openbaarheid in gevaar en als de openbare sfeer oprukt komt de vertrouwdheid van de eigen buurt onder druk. Over de spanningsrelaties tussen deze sferen gaat dit opstel. We hebben de indruk dat zich de laatste jaren ingrijpende veranderingen in deze relaties hebben voorgedaan. De bufferfunctie van het parochiale domein, die voorkomt dat het openbare en privé domein frontaal op elkaar botsen, lijkt hier en daar te zijn ondermijnd. Hoe komt dat? Het stellen van de vraag suggereert nog geen antwoord. Het gaat om subtiele processen die lang niet altijd op ondubbelzinnige manieren te interpreteren zijn. Soms denk je dat de individuele belangen van stedelingen, of de belangen van bepaalde buurtbewoners als collectiviteit, volstrekt worden geminacht door de autoriteiten, die algemene ruimten van de betreffende woonbuurten ten eigen bate wensen aan te wenden, of die het derden toestaan dit doen. Welke bewoner van de Leidsepleinbuurt of de buurt rond het Rembrandtplein in Amsterdam - voor zover er nog zulke bewoners bestaan - vindt nog een gewillig oor bij de overheid als hij klaagt over geluidsoverlast of vandalisme in het weekend? Naar welke bewoner van de grachtengordel in dezelfde stad wordt serieus geluisterd als hij klaagt over de dagenlange afzettingen van de rijweg die noodzakelijk zijn voor de zoveelste filmopnamen in de buurt? Maar soms is het alsof er een spel van landjepik in de stad plaatsvindt, waardoor steeds meer stukjes van de openbaarheid juist door stadsbewoners (en vaak met medeweten en goedkeuring van de overheid) worden ingepikt en bij hun eigen domein gevoegd. Daar lijkt op het eerste gezicht een tegenspraak aan ten grondslag te liggen: als de openbaarheid zo belangrijk en commercieel aantrekkelijk wordt gevonden waarom kunnen mensen daar dan zomaar stukjes van in beslag nemen? Voor een belangrijk deel is dat echter een kwestie van spraakverwarring: we moeten af van de gedachte dat de overheid per definitie de openbaarheid vertegenwoordigt, behartigt en garandeert. Vele stedelijke autoriteiten hebben ontdekt dat er met delen van de openbare ruimte winst valt te maken, zowel materieel als immaterieel. Andere delen leveren alleen maar verlies op. Waarom menskracht en middelen inzetten om allerlei pleintjes en stegen 'schoon

te vege', te ontdoen van ongewenste elementen? Is het niet veel eenvoudiger, goedkoper en doelmatiger zulke stukjes weg te geven aan de direct betrokkenen? Overall in de binnenstad van Amsterdam zijn de laatste jaren hekken en andere versperringen verschenen om zulke steegjes, doorgangen en pleintjes voor het publiek af te sluiten. In het Amsterdamse Wallengebied geldt dit alleen al voor ruim vijftig procent van alle stegen (Brunt 1996)! Er vindt op grote schaal privatisering van het openbare domein plaats, zowel tijdelijk als permanent, voor uiteenlopende doelstellingen en met uiteenlopende middelen. Hoe verwarrend dit misschien ook mag klinken: een eerste consequentie daarvan is dat het parochiale domein uit delen van de stad aan het verdwijnen is, immers als je een hek om de buurt zet, is het een privé-domein geworden. Dit impliceert tegelijkertijd dat het, overigens aangetaste, openbare domein oprukt. De 'unvollständige Integration' tussen openbaar en privé hing juist van dat 'tussengebied' af, of zoals het ooit genoemd is: de ijle zone.

We zullen in ons opstel veelal naar Amsterdamse ontwikkelingen wijzen omdat we daar het meest mee vertrouwd zijn, maar we komen ook wel eens elders en we lezen wel eens wat. We zien dat wat er in de hoofdstad aan de gang is zich ook op andere plekken in Nederland voordoet en zelfs op allerlei plekken in het buitenland.

2 Openbaar

In de jaren negentig kwam een nieuwe belangstelling op voor het ontwerp en het onderhoud van openbare ruimte, als onderdeel van wat wel de 'stedelijke revitalisering' werd genoemd. Voordien, bij voorbeeld in de jaren zestig, werd de oplossing voor de stedelijke ontwikkeling gezocht in grootschalige verkeersdoorbraken ter vergroting van de (auto-)mobiliteit. In de jaren zeventig volgde een omslag waarbij de woningvoorraad in de steden alle aandacht kreeg in een poging de stad voor leegloop te behoeden. Toen in de jaren tachtig de stadsvernieuwing aan de orde was, riepen veel stadsbesturen architecten aan om met visueel aantrekkelijke ontwerpen de culturele dimensie van de stad te vergroten om de middengroepen te verleiden in de stadscentra te blijven wonen. Ging het in eerdere decennia vooral om verkeer, veiligheid, faciliteiten en infrastructuur, in de jaren negentig wordt de stedelijke ruimte tussen de gebouwen ontdekt als een potentieel verleidelijk decor voor allerhande bezoekers en vooral voor zoekers naar vermaak, opwinding en ontroering.

In het recente verleden ging het slechts in enkele gevallen om de verfraaiing, zoals bij de herindeling van de Nieuwmarkt, het Rokin en Kalverstraat, de Utrechtse binnenstad, het nieuwe centrum van Den Haag of de omgeving van de Rotterdamse Blaak. Maar nu is de stedelijke openbare ruimte in het stadscentrum als concurrentiemiddel ontdekt, waarbij de meeste aandacht uitgaat naar het uiterlijke schoon. In Nederland begon de trend misschien in Maastricht, maar Amersfoort, Amsterdam, Groningen, en zelfs Den Bosch, Breda, Bussum en Rotterdam - om maar enkele voorbeelden te noemen - volgden snel. In de openbare ruimte toont zich de stad. In hun ijver dat zo spectaculair en opvallend mogelijk te laten zien, ontsnappen de stadsbesturen uiteraard niet aan na-aperij. Je krijgt dikwijls de indruk dat het typisch eigen karakter van de stad volgens de autoriteiten het beste onderstreept kan worden door de openbare ruimte precies zo in te richten als dat in andere steden is gebeurd, liefst met inschakeling van buitenlandse stedenbouwers en architecten. Parijs en Rome zijn uiteraard de klassieke voorbeelden van steden die op deze manier tot in het oneindige zijn geïmitieerd - steden die trouwens ook alles van elkaar tot in detail hebben afgekeken. Maar in onze tijd zijn er ook andere modellen populair, zoals Barcelona in het begin van de jaren negentig en Berlijn op dit moment. De plannenmakers laten zich inspireren door denkbeelden waarbij de openbare ruimte niet als louter 'instrumenteel' wordt gezien maar ook als 'expressief' - het gaat om de uitdrukking van een bepaald idee. En in het kader van het mondiale verschijnsel dat steden zich beijveren om zich aan het buitenland zo goed mogelijk te 'verkopen' wordt de stedelijke openbare ruimte ook steeds meer aangewend voor platte commerciële doeleinden. Het stedelijke beeldmerk moet worden uitgedragen, zoals ooit deftige bankiershuizen met marmer, pilaren en timpanen hun solvabiliteit probeerden uit te drukken. De strijd om de zeggenschap over de stedelijke openbare ruimte is ontbrand en dat de resultaten niet ieders tevredenheid oproepen wordt duidelijk uit de termen die in dit verband door sommigen worden gebezigd: 'festivalisering', 'eftelingisering' en 'musealisering'.

Iedere zichzelf respecterende gemeente besteedt thans extra aandacht aan de vormgeving van pleinen, straten en grachten en bestuurders reizen af en aan om inspirerende buitenlandse voorbeelden te bestuderen. Gedurende de periode dat de aandacht gericht was op de infrastructuur en de huisvesting werd de openbare ruimte behandeld als een sloap (space left over after planning). Op zijn best een restruimte, waar een bankje werd neergezet of een speeltoestel, of waarvan een plantsoentje werd gemaakt. Maar thans is de openbare ruimte onderdeel van 'city marketing' geworden. In Amsterdam begon het met de 'rode loper' op Damrak en Rokin, gevolgd door de Nieuwmarkt en de Kalverstraat. Nu kunnen we zien hoe pleinen en straten met keitjes, duurzaam materiaal, designlichtmasten en banken worden heringericht. Er is een heel programma van 'herpleining' aan de gang. Op vele steden is de slogan 'je beste amigo is je imago' van toepassing. Het 'imago' krijgt vorm door prestigieuze architectonische en stedenbouwkundige projecten. Straatmarkten en festivals, vanzelfsprekend gesponsord door het bedrijfsleven, sluiten feilloos op deze ontwikkeling aan.

De aandacht voor de openbare ruimte als een object voor ontwerpers is niet nieuw. Pleinen en stadsparken kennen een lange stedenbouwkundige en landschapsarchitectonische traditie. Wat in onze dagen af en toe naar voren komt is de oude gedachte dat een goed ontwerp niet alleen esthetisch genot tot gevolg heeft maar ook sociale en andere problemen oplost. Het fysisch determinisme steekt de kop weer op, menselijk gedrag is stuurbaar door de inrichting van de omgeving. In de jaren zeventig werden beeldend kunstenaars af en toe wel eens bij het ontwerpen van de gebouwde omgeving betrokken om aan zulke hooggestemde verwachtingen tegemoet te komen. Zouden mensen niet aardig voor elkaar zijn als ze in een omgeving woonden met echte kunst? Het is door bepaalde cynische geesten wel eens 'genezen door kunstoplegging' genoemd als een kunstobject tegen de zijwand van een hoog gebouw werd opgehangen of wanneer de entree van een school werd verrijkt met een beeldhouwwerk. Nu de inrichting van de openbare ruimte aan de beurt is wordt weer volop gebruik gemaakt van de 'kunstoplegging' door opdrachtgevers en ontwerpers. In de jaren tachtig werd de architectuur soms gevraagd oplossingen te brengen voor het probleem van de verloedering en de leegloop van steden. Nu zie je dergelijke gedachten bij de ontwerpen voor de stedelijke openbare ruimte.

Deze processen spelen zich ook af in stedelijke woongebieden, zeker in Nederland. Dat is een groot verschil met bijvoorbeeld het 'Central Business District' in Amerikaanse steden, waar nauwelijks gewoond wordt en grote manifestaties kunnen worden gehouden zonder veel overlast. Iets dergelijks geldt voor Britse steden. In de compactere en intensief bewoonde steden van Nederland neemt de druk toe. Tijdens een gewone Amsterdamse zomer wordt in het centrum niet alleen de Gay Pride parade georganiseerd, maar als het even wil ook een marathon, een grachtenloop, het Prinsengrachtconcert, de Uitmarkt, een Bloemencorso, de kermis op de Dam, diverse Boekenmarkten, diverse staatsbezoeken, grootschalige diners en ontbijten - al dan niet voor goede doelen. Dit alles ingeleid door Koninginnedag aan het begin van de zomer en eens in de zoveel jaren afgesloten met Sail. Tussendoor zijn er de onvermijdelijke opnamedagen en -nachten voor thrillers met rustiek decor of

reclamespotjes, de onuitputtelijke busladingen van toeristen op zoek naar soft drugs, goedkope drank en vluchtige seks. Wat zich in het centrum in het groot manifesteert, waaiert uit in ontelbare kleinere nabootsingen op wijk- en buurtniveau. De openbare ruimte lijkt zich van een onbestemd gebied te ontwikkelen tot een festiviteitenenclave. De aanvraaglijsten voor evenementen in de openbare ruimte groeien. Het gevolg is dat de relatie tussen het openbare domein en het privé-domein steeds meer begint te wringen en bovendien van inhoud verandert: de ijle zone tussen de twee domeinen die als buffer en overgangsgebied fungeert wordt ondermijnd.

Ook de Amsterdamse stadsdeelbesturen laten zich niet onbetuigd. Zo wordt van het Mercatorplein in Amsterdam West niet alleen verwacht dat het een nieuwe naam geeft aan de omringende buurt (Mercatorbuurt in plaats van De Baarsjes), maar eveneens een nieuwe identiteit, een nieuw elan en een grotere sociale cohesie. De openbare ruimte wordt ingezet tegen de verpaupering en de criminaliteit in de buurt. Door de openbare ruimte te verbeteren moet ook het leven in de wijk verbeterd worden; een klassieke vergissing, waar Jane Jacobs in *Death and Life of American Cities* al voor waarschuwde. Over stadspaleizen en -parken bestaan overspannen verwachtingen, maar ze kunnen een buurt nu eenmaal niet 'opstoten' in de vaart der volken. Als er al een relatie bestaat is deze omgekeerd: een verloederd plein kan hooguit nieuwe impulsen krijgen als de buurt van samenstelling verandert.

Hiernaast is de druk op het openbare gebied toegenomen door andere ontwikkelingen. Niet alleen van 'bovenaf', maar ook van 'onderop'. Zoals we in de inleiding al opmerkten zijn de afgelopen tijden grote delen van de stedelijke openbare ruimte geprivatiseerd en soms zelfs 'gekoloniseerd' door andere categorieën belanghebbenden. Steegjes, doorgangen, pleintjes of stukken van straten of wijken worden afgesloten en zijn nog maar voor bepaalde geselecteerde stadsbewoners toegankelijk. Deze domeinvorming zien we in vele varianten. Binnenterreinen worden met hekken afgebakend, woongebieden krijgen eigen bewakingsdiensten. Misschien heeft dit ook te maken met het feit dat het stedelijke parochiale domein ingrijpend functieverlies heeft geleden (Lofland 1998). Nieuwe technische ontwikkelingen maken een parochiale ruimte, waar je burens en andere medebewoners ontmoet, minder nodig voor het dagelijkse leven. Vrijwel alles wat mensen nodig hebben voor het overleven kan aan huis worden afgeleverd, voor nieuws en contacten kunnen tv, telefoon en internet zorgen. Dat mensen voor zulke zaken steeds minder de deur uit hoeven bevordert niet alleen veiligheid en comfort maar verhoogt sterk de behoefte aan controle en inrichting van het privé-domein.

3 Openbaarheid onder druk

De stedelijke openbare ruimte is per definitie voor iedereen vrij toegankelijk en te gebruiken voor tal van doeleinden. Het openbare domein bestaat uit straten en pleinen, parken en binnenterreinen, bruggen en waterwegen. Zonder aan iemand toestemming te hoeven vragen kunnen mensen het openbare domein betreden, het als doorgangsroute gebruiken, als plek om te zitten, anderen te ontmoeten, zaken te doen, rond te kijken. Dit alles zo vaak en zolang men wil, dag en nacht, zomer en winter, waarbij het er niet toe doet of je rijk bent of arm, man of vrouw, zwart of wit, razend knap of oliedom. Wie afgaat op de gewone ervaring beseft meteen dat deze voorstelling van zaken ideaal is, in de praktijk zijn sommige plekken immers voor sommige mensen en activiteiten meer openbaar dan andere en dit kan in de tijd en per cultuur verschillen. Je moet steeds de situatie en de context beschouwen bij de beoordeling van de mate van openbaarheid, reden voor sommigen om liever van 'semi-openbaarheid' te spreken. We zijn ons van de zin hiervan bewust, maar laten het vanwege de leesbaarheid van dit opstel na.

Het zijn vaak pleinen die gezien worden als middelpunt of symbool van een stad - zeker bij bepaalde feestelijke hoogtepunten of nationale plechtigheden - soms zelfs van een hele samenleving. De Dam in Amsterdam, het Tian-An-Men plein in Peking, het Trafalgar Square in Londen, het Schouwburgplein in Rotterdam, het Piazza del Popolo in Rome, het Rode Plein in Moskou. Toen in de jaren zestig door grote groepen jeugdige toeristen op de Dam werd geslapen, zagen sommige Nederlandse mariniers dit als affront jegens de nationale eer en gingen er vervolgens toe over het monument met harde hand 'schoon te veegen', overigens onder welwillend toezicht van het bevoegde gezag. Centrale pleinen hebben een politieke betekenis. Het zijn bij uitstek de plaatsen waar mensen hun wensen, opvattingen en doelstellingen luidruchtig kenbaar maken. De overtuigingskracht waarmee dit gebeurt geeft een goed indicatie voor de verhoudingen in het land, zoals we eind jaren tachtig in landen achter het ijzeren gordijn konden waarnemen en nog niet zo lang geleden in Chinese steden als Peking en Shanghai.

Op de alledaagse politieke betekenis van stedelijke openbare ruimten is met nadruk gewezen door Jane Jacobs en in haar voetspoor Lyn Lofland (Jacobs 1961). De ontmoeting met vreemdelingen dwingt mensen rekening met elkaar te houden en zich aan te passen, de confrontatie met afwijkend gedrag kan mensen wereldwijsheid en tolerantie bijbrengen of tot grootse daden inspireren. Zo gezien is de stad het beschavingsatelier bij uitstek, waar anders kun je op zo'n directe manier in aanraking komen met waardevolle levenslessen? Toch leidt de betrekkelijke onvoorspelbaarheid van andermans gedrag ook tot gevoelens van angst en onbehagen. Van vertegenwoordigers van onbekende bevolkingsgroepen en mensen van lagere klassen wordt gevreesd dat ze zich - letterlijk en figuurlijk - aanstootgevend zullen gedragen. Al vanaf het midden van de 19e eeuw, toen overal in de Westerse wereld de verstedelijking in snel tempo op gang kwam, zijn sterke tendensen tot segregatie van de stadsbevolking te zien geweest. De welgestelden trokken massaal de stad uit om in ieder geval vrouwen en kinderen voor altijd te vrijwaren van ongewenste ontmoetingen, in sommige steden kwamen voorzieningen

tot stand die als doel hadden het gewone volk uit het zicht te houden van de burgerij. Vooral in de Angelsaksische wereld is deze segregatie tot grote hoogte nagestreefd, de angst voor 'besmetting' heeft de houding tegenover de stedelijke openbare ruimte negatief beïnvloed. Dat de smetangst niet verdwenen is mag worden afgeleid van het feit dat Britse steden een ongekende cctv-dichtheid hebben: tot aan de kleinste provinciestedjes aan toe worden straten en pleinen continu bewaakt door camera's. Het ideaal van de openbaarheid strekt zich blijkbaar uit tot 'ons soort mensen', en beslist niet tot 'dat soort mensen'.

De angst voor de openbaarheid en het streven naar segregatie is overigens geen exclusieve Angelsaksische aangelegenheid. Niet lang geleden werd er een discussie gevoerd over het geëigende toekomstscenario voor de binnenstad van Amsterdam. Dit is een gebied waar ongeveer 75.000 mensen wonen en ongeveer 85.000 personen werkzaam zijn. Tussen de bewoners en de werkers bestaat een zekere overlap, maar de meeste bewoners werken elders en de meeste werkers komen van buiten. De discussie kwam erop neer dat je zou moeten kiezen voor een 'exclusief gebied' (voor de welgestelde grachtengordelbewoners), of een 'recreatiegebied' (voor de provincialen die de uitgaansgelegenheden komen bezoeken), of een 'huiselijk gebied' (voor alle centrumbewoners) of een 'zakelijk gebied' (voor de winkeliers en ondernemers). Opmerkelijk dat het blijkbaar van vieren één zou moeten zijn, terwijl het ideaal van de openbaarheid nu juist een subtiel evenwicht en afgewogen combinatie van al deze modellen impliceert.

De realiteit van onze steden laat inmiddels overigens zien dat er al een grondige bestemmingsverandering heeft plaatsgevonden in het openbare gebied, zeker als je dat bekijkt over een wat langere tijd. Werden tal van steden in de 19e eeuw en vroeg twintigste eeuw nog gekenmerkt door een nadruk op industriële productie, met een sterk vervuild milieu en een strak tijdregime als uitdrukkingen daarvan, de steden op het eind van de 20e eeuw hebben in steeds sterkere mate het karakter van 'fun cities' gekregen, oorden van consumptie, vrijetijdsbesteding en vermaak. De consumptiemaatschappij heeft de openbare ruimte omgevormd tot een bedevaartsoord voor dagjesmensen, provincialen en buitenlandse toeristen (categorieën die elkaar niet noodzakelijkerwijze uitsluiten) en andere bezoekers. Voor deze massale stroom mensen, in Amsterdam kun je zelfs de directie van de VVV regelmatig horen klagen dat de stad deze hoeveelheden niet meer aankan, dient het openbare domein te voldoen aan normen van veiligheid, maar ook aan de behoefte aan spanning en sensatie. Tussen de rondsloeterende toeristen door herken je de stadsbewoner soms aan de hautaine houding waarmee hij doelbewust het gedrentel ontwijkt en zich naar vast omliggende doelen spoedt. Of de fietsers die zich met de grootste moeite, schreeuwend en bellend, door de menigte manoeuvreren en de geschrokken wandelaars toebijten of ze niet kunnen zien dat ze op het fietspad lopen. Is het nog hún stad, of is de stad aan vreemde elementen prijs gegeven?

De openbare ruimte wordt op allerlei manieren geprivatiseerd en dicht bij huis zijn we herhaaldelijk pogingen om het privé-domein als zodanig te vergroten, in eerste instantie ten koste van het parochiale domein, maar - het onderscheid is analytisch - daardoor ook ten koste van het openbare domein. De sociale wereld lijkt zich in zulke gevallen te polariseren. In een recente studie naar de sociale cohesie in Almere

blijkt dat de belangstelling van bewoners voor hun stedelijke omgeving twee uitersten toont: enerzijds de woning en directe woonomgeving en anderzijds de rest van de stad, waar men trots op is en een identiteit aan ontleent. Het tussenliggende gebied - het parochiale domein van de burens en de bekenden - is verdampt en wordt overgeslagen. Het direct bij de woning en woonomgeving behorende terrein wordt door de bewoners geprivatiseerd in de geest, maar ook in de daad (Deben en Schuyt 2000). Dat is ook buiten Almere overal te zien. De toevallige voorbijganger wordt buitenstaander. Bewoners 'confisqueren' hun stoep door er plantenbakken neer te zetten of er een particulier terras van te maken. Drugsgebruikers 'bezetten' een stationswachtkamer voor eigen gebruik, zoals ze in het verleden diverse 'pillenbruggen' tot hun eigen domein transformeerden. In enkele speciale gevallen gebeurt trouwens het omgekeerde en krijgen privé-ruimten een openbaar karakter. Dan merk je pas hoe uitzonderlijk dit is: een 'atelierroute' voert langs kunstenaarsateliers die op deze dag tentoonstellingsruimtes worden, een grote privé-tuin wordt overdag opengesteld als openbaar park, en op monumentendag stellen sommige bewoners van monumentale panden hun domein ter bezichtiging open. In Nederland werd in 1999 maar liefst 124 miljoen gulden uitgegeven aan hout voor schuttingen, afrasteringen en erfbegrenzingsen. Discussies over de hoogte en het materiaalgebruik van schuttingen lopen hoog op. Het zich toe-eigenen van (gedeelten van de) openbare ruimte betekent het vergroten van het individuele domein en meer mogelijkheden tot afgrenzing van de andere domeinen. In Westerse steden wonen mensen steeds ruimer en hebben voor hun vervoer steeds meer auto's, die bij elkaar steeds meer ruimte innemen. Het betekent uiteraard ook dat het parochiale domein daarmee wordt aangetast - mensen sluiten zich op en sluiten zich af - en dat het openbare domein directer met het privé-domein wordt geconfronteerd. De 'onvollständige Integration' komt onder hoogspanning te staan.

Architecten die verder kijken dan de contouren van een te bebouwen perceel maken een afweging van de verhouding tussen het private en het publieke domein. Sommigen van hen zien het als hun taak de binding tussen bewoners te versterken. Door het ontwerpen van semi-openbare ruimten als hofjes, galerijen en andere faciliteiten scheppen ze mogelijkheden voor bewoners om elkaar te ontmoeten en pogen ze een gemeenschapsgevoel te creëren. In de laatste decennia van de 20e eeuw heeft in Nederland een groep architecten, waaronder Aldo van Eijck, Herman Herzberger en Theo Bosch, school gemaakt met aandacht voor het ontwerpen van zulke 'parochiale domeinen'. De openbare ruimte loopt in hun ontwerpen langzaam over in meer intiemere tussenzones als entreeruimtes, binnenhoven, of galerijen. Maar als zulke ruimten niet worden gebruikt voor het beoogde doel blijven het ijle zones; bezoekers kunnen niet meer bepalen of ze zich nog op de openbare weg bevinden of op privé-terrein, bewoners worden iedere dag geconfronteerd met een onuitputtelijke bron van ergernis. Andere architecten streven een meer traditionele 'stedelijke' woonstijl na. Maar de architectuur kan sociaal gedrag en sociale verhoudingen nu eenmaal niet besturen, hoe graag sommige architecten dit ook lijken te willen, hooguit mogelijkheden en voorwaarden aanbrenge. Maar zelfs als het wel zou kunnen, wie zal beslissen over de waarde, frequentie en intensiteit van

burencontacten? We zeggen in Nederland dat goede buren beter zijn dan verre vrienden, maar impliceren daarmee geenszins dat alle buren goede buren zijn. Sommige buren zijn bepaald slechter dan de slechtste vrienden. In een situatie van vrije vestigingskeuze bestaat er een sterke neiging dat 'soort' 'soort' zoekt, leden van dezelfde etnische groep zoeken elkaar op, evenals aanhangers van dezelfde godsdienst, mensen die dezelfde taal spreken, hetzelfde beroep uitoefenen of dezelfde seksuele voorkeuren hebben. Samen sta je sterker tegenover de potentieel vijandige buitenwereld, een getto bundelt krachten en solidariteit. Maar waar geen keus is kun je naast mensen komen te wonen waarmee je niets gemeenschappelijk hebt of zou willen hebben, die je overlast bezorgen en door hun manieren van doen het bloed onder je nagels vandaan treiteren. Ondanks mooie verhalen over de burensolidariteit van 'vroeger', moeten we ervan uitgaan dat het nooit veel anders is geweest. Als je elkaar door fysieke ingrepen, zoals blinde muren, gescheiden ingangen, afbakeningen en dergelijke, kunt negeren is de kans op een ontmoeting geringer. Haal je dit allemaal weg dan komt er misschien veel goeds in zicht, maar misschien ook veel rottigheid.

Het onderscheid tussen openbaar en privé is een centrale kwestie bij het ontwerpen van huizen en straten. En hoewel bij het ontwerp van de huidige nieuwe inrichtingsplannen steeds meer verschillende belanghebbenden worden betrokken, gaat het vaak mis. Gemeentelijke diensten als de reinigingsdienst, de plantsoendienst, elektriciteitsbedrijven, parkeerbeheer, bewonersorganisaties, winkeliersverenigingen, kringen verbonden met monumentenzorg en belangenverenigingen van mindervaliden hebben allemaal een inbreng. Een Rotterdamse architect verzochtte onlangs tegen een van ons dat hij meer gespreksleider dan ontwerper is. Voor een project in Amsterdam, vertelde hij, had hij minimaal met omstreeks 55 partijen te maken, die allemaal hun eigen specifieke inbreng in het geheel wilden terugzien. 'Vind je het gek', zei hij lachend, 'dat ik meestal zo mijn eigen "afweging" maak!!'. Nog een ander voorbeeld uit Den Haag. Het gemeentebestuur aldaar nam in het kader van de manifestatie 'Stadsvernieuwing als Culturele Activiteit' het initiatief om de aandacht van de individuele woning te verleggen naar het publiek domein om daarmee aandacht te vragen voor de verbetering van de kwaliteit van het openbare gebied. De pleinen in de Schildersbuurt zouden ontmoetingsruimten worden, de verblijfsfunctie werd van groot belang geacht en aan het multiculturele karakter moest uitdrukking gegeven worden. De kwaliteit werd uitgedrukt in materiaalgebruik, visualiteit en ruimtelijkheid. De plannen waren prachtig, maar de praktijk pakte anders uit; de vijver en speelplaats vervuilden, de vrouwen misten de beschutting, de overlast van de voetballende jeugd was groot. De esthetisering met behulp van avant-gardistische ontwerpvoorstellen was volledig mislukt. De ontwerpers lieten de oren te veel hangen naar de vakbladen en niet naar de buurthuizen. Voor de opdrachtgevers moest er vooral allure worden uitgestraald en geboden. Maar de ambtenaren waren uitsluitend geïnteresseerd in een optimale beheersbaarheid, zodat er zo weinig mogelijk gedoe achteraf zou zijn. Deze laatste houding voorkwam bij voorbeeld het ontwerpen van beschutte plaatsen omdat deze eventuele hangjongeren zouden kunnen aantrekken. Het uiterlijk van een plein: daar ging het om, de met een

levendig gebruik samengaan rommeligheid was een probleem. In een geval als dit geeft het programma van eisen meestal de doorslag, de gebruikers lijden onder de plannen, die werden gevoed door machtig interessante ideeën - opgedaan in Barcelona of Rio de Janeiro, maar niet in de buurt.

De afgelopen jaren heeft in Amsterdam naast een stilering ook het streven naar 'lege' ruimten in de binnenstad voet aan de grond gekregen. Eén van de ontwerpers van het Spui en van de Dam-nieuwe-stijl noemt dit 'ladyshaven': Amsterdammertjes worden weggehaald, straatmeubilair en andere obstakels worden samengebald of verdwijnen uit het zicht. De uitdrukking 'lekkere leegte' wordt in dit verband bij ontwerpers veelvuldig vernomen. Het Museumplein biedt weidse perspectieven. De Dam wordt een bijna ononderbroken vlakke. Amsterdam probeert volgens het handboek Openbare Ruimte 'een samenhangende combinatie van bruikbaarheid, duurzaamheid en visuele aantrekkelijkheid' in het openbare gebied tot stand te brengen. Het is niet moeilijk in deze begrippen de beoordelingsmaatstaven voor architectuur van de Oudromeinse architectuurtheoreticus Vitruvius te herkennen, namelijk utilitas, commoditas en venestas. De visie is in het handboek verder gevat in de begrippen eenheid, samenhang, zorgvuldigheid, ingetogenheid en duurzaamheid. Het lijkt een zware opgave. Andere gemeenten laten zich niet onbetuigd. Het is interessant te zien wat de verschillende gemeenten met een nieuwe indeling van openbare ruimte willen toevoegen aan de kwaliteit van de stad. De gemeente Rotterdam koos voor het Schouwburgplein een stelling van Adriaan Geuze 'waarmee wat gebeurt': hijskraanachtige stellingen bewegen in een mechanisch ballet. In Hilversum wordt gekozen voor wat in snel tempo de meest populaire oplossing in Nederland lijkt te gaan worden: de Kerkbrink krijgt het uiterlijk van een dorpsplein uit de tijd van Swiebertje, met de onvermijdelijke lindebomen en de fraaie, schijnbaar handgemaakte straatklinkers.

4 Vormen van privatisering

Zoals gezegd heeft de stedelijke openbare ruimte menige functie verloren, lang niet alle stadsbewoners hebben in de stedelijke ruimte nog iets te zoeken. Vroeger liep de hele straat uit wanneer de orgelman in de buurt was, nu hebben zelfs veel kinderkamers een goed geoutilleerde geluidsinstallatie, tv met video en een pc met spelletjes en internetaansluiting. Via 'home-entertainment' in de vorm van grootscherm tv, beamerprojectie en dvd, zijn huiskamers tot een speelplaats voor volwassenen omgetoverd. In de netwerkmaatschappij bevindt de openbaarheid zich niet meer noodzakelijkerwijze op straat maar op de chatboxen, elektronische stembokjes en databanken. De 'citizen' is 'netizen' geworden. Bovendien zorgt de verbeterde indeling van de huizen, met meer aandacht voor licht en lucht, ook nog dat mensen zich thuis gezond en behaaglijk voelen. Dakterrassen, verscherpte milieureglementen, een fijnmazig stelsel van vuilafvoer en aanpassingen die geluidsoverlast beperken maken de eigen straat – onderdeel van het parochiale domein – overbodig als uitwijkmogelijkheid om te spelen, in de zon te zitten, een frisse neus te halen of het lawaai van de burens te ontlopen. En wil men de stad uit dan is er de auto. De automobilist op de grote weg heeft beperkte, zij het essentiële contacten met zijn medeweggebruikers, men dient elkaars bedoelingen te achterhalen en elkaars rijgedrag te beoordelen.

De toenemende technische uitrusting van de woning lijkt de bewoners in bepaalde opzichten honkvast te maken. De laatste jaren zijn de mogelijkheden van het thuis telewerken bejubeld. Nu zou niemand nog de deur uit moeten. Maar of echt van belang is valt nog lang niet goed te beoordelen. Niet ieder soort werk leent zich ervoor en de ontwikkeling van het thuiswerken wordt tevens geremd door het sociaal isolement en de lastige scheiding tussen werkuren en vrije tijd. Ten tijde van het recente G8-overleg in Genua barstte de discussie óók hierover weer los: waarom zouden de politici die zichzelf de leiders van de wereld achten niet via email of telefoon kunnen overleggen? De betrokkenen roepen om het hardst dat het een belangrijk verschil uitmaakt om met iemand in face-to-face contact te staan, daar kan geen elektronica tegenop – ook al brengt zo'n vergadering kosten met zich mee waar menig middelgroot Afrikaans land een jaar van zou kunnen leven. Het zal menig thuiswerker aan het denken zetten: wie thuis werkt kan blijkbaar gemist worden in kringen waar de échte beslissingen worden genomen. Maar de verwachtingen over de ontplooiingsmogelijkheden aan huis blijven stijgen: elektronisch stemmen, boodschappencentrales en daarnaast eigen sport- en recreatieruimten zijn allang geen vage beloften meer.

Sommigen trekken de conclusie dat de openbare ruimte geen lang leven meer beschoren is. Het bestaan zou er prettiger uitzien zonder 'vreemdelingen' en onverwachte ontmoetingen, vervelende weersomstandigheden of andere overlast. Architecten en stedenbouwers zijn er soms in de jaren zeventig al toe over te gaan wijken te bouwen zonder straten in traditionele zin. Bewoners bereiken parkeergarages via de galerijen van hun flats of parkeren hun wagen in een ondergrondse parkeergarage. Winkelcentra zijn weersbestendig geworden en kunnen direct vanaf de autoweg bereikt worden. Activiteiten worden 'footloose'. Kinderen

spelen niet meer op straat maar in een overdekt kinderpaleis (zoals Kids Playground bij Arnhem) gesitueerd in een 'edge city' aan de rand van de bebouwde kom. Zo wordt winkelen een efficiënt familie-uitje; de kinderen spelen veilig, terwijl de ouders met hun buzzer boodschappen doen. Ze worden meteen opgepiept als kindlief er genoeg van heeft.

In het gebruik van straat en plein kunnen we uitersten onderscheiden en tegenstellingen. Een misschien zijn dit afschaduwen van de tegenstellingen die we net signaleerden tussen de thuiswerkers en degenen die hun collega's persoonlijk ontmoeten, degenen die naar afgeschermd winkelcentra buiten de stad rijden om hun boodschappen te doen en zij die liever de buurtwinkeltjes daarvoor benutten. Wat een uitdagend onderzoeksproject! In de Rotterdamse Millinxbuurt zijn het de dealers, de druggebruikers, de verslaafden en hun bezoekers die de straat voor zich opeisen totdat een wijkteam van politie de zaak weer enigszins in het gareel krijgt en de bewoners weer de straat opdurven. Op andere plekken zoals in de Molenstraat te Nijmegen is het de overlast van de feestvierders die de toon zet en door een mobiel politiebureau in een 'veiligheidsbus' onder controle moet worden gehouden. Op Amsterdamse plekken als het Rembrandtplein en Leidseplein houdt de ME een oogje in het zeil – net zoals in de jaren zeventig gebeurde bij de uitgaansgebieden van Parijs.

De ontwikkeling naar een steeds meer door specifieke groepen en belangen gedomineerde openbare ruimte kan moeilijk over het hoofd gezien worden. Deze ontwikkelingen worden in verschillende opzichten ondersteund en aangewakkerd door technologische verworvenheden. Was telefoneren voorheen bij uitstek een bezigheid die binnenshuis, op het werk of in een telefooncel plaats vond, nu is het vaak onontkoombaar getuige te zijn van weerzinwekkende conversaties, soms van een intiem karakter. Niet alleen op straat, maar ook in het openbaar vervoer en in andere (semi-) openbare gelegenheden. De mobiele telefoon heeft blijvend ingang gevonden, terwijl de aloude 'cellen' cellen zijn veranderd in telefoonpalen: het gesprek vindt in de buitenruimte plaats, hoorbaar voor iedere passant. Hier en daar is er een aarzelend begin van een tegenbeweging op te merken, vooral in grote concertzalen en theaters, maar de schaamteloze confiscatie van openbare 'gebruiksruimte' heeft schijnbaar onbeheersbare dimensies aangenomen. Dat geldt net zo goed voor ander gedrag, bij voorbeeld allerlei lichamelijke verrichtingen, zoals eten en zich ontlasten. Van een neiging om zich in het openbare domein iets van andermans belangen aan te trekken, zich aan te passen, tolerantie te betrachten – de dimensie van het stedelijke bestaan waar Jane Jacobs en Lyn Lofland zo indringend de aandacht voor hebben gevraagd – lijkt soms bitter weinig te bespeuren. Integendeel, eerder zie je dat ook op straat in toenemende mate het recht van de sterkste geldt – in dit geval de 'fun'-zoeker die schijnt te menen dat het openbare domein slechts zijn eigen particuliere behoeften hoeft te dienen. Een ander voorbeeld van veranderend gebruik van de openbare ruimte is toe te schrijven aan de introductie van de geldautomaat. Werd voorheen nog een postkantoor of bank betreden om geld op te nemen, nu is er de 'muur', met op drukke tijden lange rijen wachtenden op de stoep. Ook parkeerautomaten roepen soms ook een nieuw

gebruik van de openbare ruimte op. Niet elke parkeerplaats heeft zijn automaat en mensen moeten een eindje lopen en staan dan vaak minuten in gedachten verzonken de steeds ingewikkelder wordende gebruiksaanwijzingen te lezen. Rondom de parkeerautomaat worden twistgesprekken gevoerd en frustraties afgereageerd en steeds worden passanten aangeschoten voor uitleg en voor wisselgeld.

De stedelijke omgeving wordt steeds meer consumptiegoed en het publiek wordt, net als bij andere consumptiegoederen, veeleisender en 'kritischer'. Het gewone leven in de stad wordt daarbij soms ervaren als een stoorzender. De totale veronachtzaming van de bewonersbelangen heeft er bij voorbeeld in Amsterdam toe geleid dat bepaalde schilderachtige hofjes 's avonds afgesloten worden en niet meer toegankelijk zijn. Een oudere bewoner van het Java-eiland was verhuisd uit de binnenstad vanwege van de drukte, het lawaai, de overlast van honden en de drugscene. Maar tot zijn afgrijzen bleek in zijn nieuwe omgeving het groen te zijn geasfalteerd voor een basketbalveld en een zandbak. De jeugd hangt er tot diep in de nacht rond, joints rokend, dreunende gettoblaster, stuntend met scooters en lege pizzadozen achterlatend. Sommige mensen lijken door het echte leven te worden achtervolgd...

5 Sociale controle

Het toenemende beslag op de openbare, c.q. parochiale ruimte roept eigen vormen van controle, beteugeling en sturing op. De kranten staan na ieder weekend vol van de klachten over de overlast die in de centra van Breda tot Groningen en van Amsterdam tot Maastricht uit de mond van bewoners en functionarissen worden opgetekend. Er is sprake van een hoge spanning tussen uitgaan, wonen en werken in de Nederlandse binnensteden, die doorgaans een dichte, gemengde bebouwing kennen. Autoriteiten proberen met veelal met lapmiddelen de zaak in de hand te houden. De burgemeester van Amsterdam wil evenals die van Rotterdam het drankgebruik op straat tijdens feestdagen en misschien zelfs in het weekend gaan verbieden en is voorstander van het zogenaamde licht alcoholische 'kermisbier'. Er worden termen gebezigd als opvoeding en heropvoeding, gebrek aan beschaving en de noodzaak tot civilisatie. Regels worden bijgesteld of nieuw aangemaakt. De ontwerpers van het openbare gebied wordt gevraagd meer rekening te houden met het beheer, maar aan de kant van de bewoners zit men niet stil. We zetten deze aanzetten tot meer toezicht, nieuwe regels, een harder ontwerp, een strengere bestraffing op een rij (Deben en Rings 1999).

5.1 Huismeester en buurtbewaker

Bij de woningbouwverenigingen is de afgelopen tien jaar de huismeester een bekende en gewaardeerde functie geworden. Maar wat begon als bescherming van de bewoners tegen de invloeden van buitenaf, komt meer en meer op de opvoeding en controle van de bewoners zelf uit en er ontstaat ophef over de bemoeizucht van de nieuwe functionarissen. De eerste huismeesters eind jaren tachtig stonden aan het begin van een nieuwe generatie woningopzichters. Er zijn nauwelijks nog wooncomplexen te vinden waar geen toezichthouders zijn benoemd (Deben 1988). Zij hebben vooral oog voor het parochiale domein in trappenhuisen, aanliggende plantsoenen en galerijen, terwijl er een keur aan andere controleurs verschenen is in de openbare ruimte daar omheen. We zien een verschuiving van het toezicht in de woning naar het beheer van woonomgeving en buurt. Stads-, plein- en straatwachters, buurtconciërges en huismeesters worden als panacee gezien voor sociale veiligheid. Ook de 'buurt' wordt herontdekt, zij het dat lang niet altijd duidelijk is wat daaronder verstaan moet worden. Je krijgt soms de indruk dat 'buurten' vooral de plekken zijn waar 'dat soort mensen' woont. Hoe dan ook, buurtbeheer wordt een nieuwe formule die rond 2000 ingeburgerd raakt en die per soort project en betrokken partij een verschillend karakter heeft. De term duikt begin jaren tachtig voor het eerst op in het kader van de 'bouwen voor de buurt'-filosofie: een verbetering van de leefbaarheid in de buurt waardoor bewoners zich weer verantwoordelijk voelen voor de openbare voorzieningen in hun eigen omgeving. Als onuitgesproken nevendoelestelling wordt aan preventie gedacht en ligt er een directe relatie met sociale veiligheid.

De buurtconciërge is niet meer weg te denken, maar juist door de sterke privatisering en individualisering van de woning is de buurt in een ijle zone terechtgekomen. De 'normale' beheeractiviteiten blijven achterwege of worden onvoldoende uitgevoerd. Gemeente, beheerders en gebruikers proberen samen projecten in de buurtsfeer te beheren. Doorgaans hebben ze daarmee meer succes in buurten die niet al te groot zijn, weinig problemen kennen, waarin de bewoners een mate van zelfredzaamheid hebben en ook een of andere vorm van buurtorganisatie niet ontbreekt zoals in de Jordaan en de Nieuwmarkt. Buurten, kortom, waarvan het parochiale karakter sterk aanwezig is. Gevoed door voorbeelden zoals de Franse Regies de Quartiers en het Rotterdamse Opzoomeerproject, heeft het buurtbeheer een hoge vlucht genomen. In Nederland zien we steeds meer buurtgerichte ondernemingen, waarin bewoners tegen normale betaling allerlei beheeractiviteiten ondernemen en soms meebeslissen over het beleid. De kernactiviteiten omvatten schoonmaakwerk in corridors en galerijen, groenonderhoud, het sorteren van afval, eenvoudig onderhoud aan gebouwen, klussendiensten, maar ook surveillance tegen vandalen en inbrekers, het opvoeden van honden en hun baasjes, en het onderhoud van scholen, verenigingsgebouwen en speeltuinen. Zelfs worden hier en daar nachtpatrouilles en camera's ingezet. Om dat alles te bewaken en te controleren worden ongeschoolden uit de buurt aangesteld. De overheid stelt de regels en budgetten vast, de burger is de klant. Het gaat bij de huidige vorm van buurtbeheer vooral om vergroting van de veiligheidsbeleving en vermindering van overlast. De verdwenen wijkagent is terug als buurtregisseur en probeert greep te krijgen op de gebeurtenissen in het parochiale domein.

De snelle verandering van tamelijk homogene gemeenschappen in sociaal en cultureel heterogene buurten zou volgens vele betrokkenen de leefbaarheid hebben ondermijnd. De buurt lijkt achteruit te zijn gegaan en sommige buurtbewoners, zij die er geboren en getogen zijn, voelen zich verloren nu ze temidden van vreemden wonen. Vooral degenen met weinig kansen en mogelijkheden beschouwen deze situatie als een bedreiging en menen dat ze door 'het systeem' in de steek gelaten worden. Daarom zijn nu alom activiteiten ontstaan die de sociale bindingen nieuw leven moeten inblazen. In Amsterdam tellen we inmiddels meer dan 360 leefbaarheidprojecten, variërend van 'buurtwelkom' in de Rivierenbuurt, lifttoezichthouders in de flats Grunder, Grubbehoeve en Eefting, het opdelen van galerijen in kleinere eenheden, handyman, flatbrigadiertjes - kinderen die speelgoedpunten verdienen -, bewonerscommissies in Zuid Oost of bewonersbijeenkomsten in de vijf buurten van de Baarsjes (AWF 1998). Steeds duikt de vraag op hoe het evenwicht bewaard kan worden in een buurt die snel verouderd en verandert, die een omvangrijke categorie niet-werkenden telt en die steeds heterogener wordt. De confrontatie met de anderen vindt plaats in een onduidelijke context, van openbaarheid kun je niet spreken, van een duidelijke parochiale zone al evenmin. Op straat en in de winkels hoort men de vreemde taal, ziet de men gesluierde mensen en lange gewaden en ruikt men exotische geuren. De problematiek laat zich illustreren met een zelfbeheerproject in de Jordaan, het Johnny Jordaanplein. Het plein is openbaar, maar in de praktijk bemoeit de beheerder zich niet alleen met de schoonmaak, de plantenbakken en het schilderwerk, maar ook met het openbare gebruik, met de degenen die op de banken plaatsnemen of er een fiets

tegenaan proberen te zetten. De hele gang van zaken is een doorn in het oog van de 'nieuwe stedelingen', zowel wat het uiterlijk van het kunstwerk en het beheer betreft als de symboliek. De oorspronkelijke Jordanezen daarentegen, kunnen zich in de aanpak van de beheerder vinden, ook al heeft het project de trekken van een privé-project gekregen (Boor 1998).

We zijn thans vertrouwd met huismeesters, dorpswachten, stadswachten (Amsterdam), nachtwachten (Haarlem), flatwachten (Bijlmer), parkwachten (Amsterdam-West), strandwachten (Zandvoort), stadsbrandwachten (Hoogezand-Sappemeer), buurtconciërges (Amstelveen, Amsterdam-Westerpark), verkeerstoezichthouders (Den Haag), veiligheidsassistenten (Rotterdam), preventieteams, tienerteams, buurtsurveillances en wijkbeveiligers, nog afgezien van al de commerciële bewakingsdiensten als Randon. Al die - veelal blauwe - uniformen op straat moeten een gevoel van veiligheid op te roepen. De nieuwe controleurs hebben de controle en het toezicht van de politie overgenomen – alsmede in vele gevallen de taken van de opbouw- en welzijnswerkers. Maar hoe het met hun effectiviteit is gesteld kunnen we zonder empirisch onderzoek niet zeggen.

5.2 Regels

In vele Nederlandse steden worden bestaande verbodsbepalingen aangescherpt en opnieuw toegepast en worden nieuwe regels opgesteld die verbonden zijn met de aanwezigheid van mensen in de openbare ruimte en de manier waarop ze zich gedragen. Voorbeelden zijn: niet roken in de stationshal, geen fietsen parkeren op het plein (Tilburg), geen honden in de winkelstraat (Almere, Hilversum) of 'ieder half uur consumptie verplicht' in horecagelegenheden. Het maken van muziek en het geven van voorstellingen in de straten en op pleinen in Amsterdam is beperkt. Het niet fietsen in voetgangersgebieden of het verbod om langer dan een half uur met het spelende orgel op een plek te staan zijn andere voorbeelden. De regels betreffen soms het gedrag dat niet geoorloofd is, een plek waar iets niet mag of een tijdstip dat men iets moet nalaten. In de nieuwere wijken en wooncomplexen zijn door verenigingen van eigenaren regels geformuleerd over het gebruik en beheer van hun eigendom. Doorgaans niet zo extreem als de Amerikaanse 'covenants, conditions and restrictions' (CC&R), zoals een verbod iets aan de buitenkant van de woning op te hangen, dus ook geen Amerikaanse vlag op onafhankelijkheids dag of dennenkransen op de voordeur met Kerstmis, maar het principe is hetzelfde. Soms wordt er in steden aangedrongen op nieuwe omgangsvormen, een sociale etiquette voor de omgang in het openbare gebied. Zo vond een wethouder van een Gooise gemeente dat mensen elkaar vriendelijk zouden moeten groeten in het voorbijgaan – welke straf op overtreding stond vermeldt de geschiedenis helaas niet. Twee willekeurige voorbeelden uit het buitenland. Toronto kent 'safe streets acts' waarbij het wassen van autoramen bij stoplichten en het bedelen bij geldautomaten en halteplaatsen van het openbaar vervoer verboden zijn. Maar juristen ontdekten dat door deze regel tegelijk organisaties die collecteren voor een goed doel getroffen worden. Chicago heeft haar 'anti-loitering ordinances'. Het Nederlandse equivalent zijn misschien de Amsterdamse dijkverboden. Overall is er een antistemming tegen

rondhangen, soms met tegenzin door de autoriteiten gedoogd, dan weer uitdrukkelijk verboden via samenscholingsverboden. Het is misschien begrijpelijk en voor de hand liggend voor degenen die er gevoelig voor zijn, maar het leidt soms tot nauwelijks te verkroppen gedragsbeperkingen voor degenen die het openbare domein voorbeeldig gebruiken.

5.3 Bord en slagboom

Toen de euforie over zelfbestuur, zelfonderzoek en zelfkritiek van de jaren zeventig wegtrok en het duidelijk werd dat mensen toch minder zelfdiscipline en beschaving hebben dan destijds werd verondersteld werd de voedingsbodem gunstiger voor allerlei soorten van harde aanpak. De New Yorkse politiecommissaris William Bratton formuleerde wat ook in Nederland opeens door velen werd onderschreven – soms door precies dezelfde figuren die eerder van iedere vorm van autoriteit leken te schuwen. Bratton's formule van 'zero tolerance' luidde: 'You don't have any tolerance for any aberrations from social norms and applying rules of behavior to everyone. If the rule is that you can't stretch out on a subway, then that should apply equally to homeless people and drunken yuppies. Subways are not for sleeping, they are for transport.' (Financial Times, Weekend September 27/September 28 1997). 'Alle straatschenderij wordt aangepakt', zegt de nieuwe commissaris van politie in Amsterdam Jelle Kuiper in een interview (Het Parool 2 oktober 1997) bij zijn aantreden. Je hoort Bratton's galm in zijn stem. Hij stelt vast dat de druk op de openbare ruimte groter wordt. 'De tolerantie ten opzichte van wangedrag op straat heeft de grens al een tijdje bereikt', constateert Kuiper. De Amsterdamse politie is inmiddels voorzien van een boekje 'Streetwise' met vele regels voor handhaving van de openbare orde; het moderne Amsterdamse lik op stuk beleid. Naast wildplassen, fietsen door rood licht en op de stoep, wordt ook graffiti niet meer getolereerd. Het wordt steeds zo snel mogelijk verwijderd om de maker ervan zo weinig mogelijk eer van zijn of haar werk te geven. Abri's, tram en bushaltes worden meermalen per dag gecontroleerd. Direct ingrijpen gebeurt niet alleen bij graffiti opabri's. De Amsterdamse parkeerdienst is intussen vermaard door haar onverzettelijkheid. Opvallend gele wielklemmen zijn minder snel af te doen als 'pech gehad' dan een simpele bekeuring.

Zero-tolerance betekent dat er niet meer wordt volstaan met een verbodsbord of met een paar vermanende woorden, maar dat de toeziende autoriteit slechts heil ziet in harde, gevoelige maatregelen. In een park of in plantsoenen waar niet geslapen mag worden, gaan 's nachts op onregelmatige tijden de sprinklerinstallaties aan. Hoge drempels die door het openbaar vervoer genomen kunnen worden, moeten ongewenst particulier verkeer buiten houden. Geen bord met verboden toegang maar een hek of hydraulische buffers. Busbanen worden niet langer beschermd door bordjes 'niet inrijden' maar door 'cartervangers', die het motorblok van de overtreder onherstelbaar beschadigen of trechters waar onbevoegden zich in vast rijden. Stalen palen die uit de grond schieten en elektronische hekken zijn inmiddels een vertrouwd beeld in de woonomgeving, bij de binnenterreinen en in de stadscentra. De openbare ruimte wordt - hoe merkwaardig dat ook mag klinken - meer en meer

afgeschermd door traliewerk en bewaakt met 24-uurs camera's, gluurspiegels en elektronische poortjes. De camera's worden steeds geavanceerder, al blijven ze natuurlijk uitsluitend datgene zien waarvoor ze geprogrammeerd zijn. Toch zijn er al 'smart' camera's die als er niets te melden is stand-by blijven, maar bij opwinding (hard geluiden of opmerkelijk gedrag) beeld en geluid opnemen en doorgeven aan de toezichthouder.

Ontwerpers en inrichters van de openbare ruimte zijn aan de nieuwe behoeften tegemoet gekomen. Het gaat om kleine en grote dingen. Bij voorbeeld een afvalbak waaraan het onmogelijk is een fietsslot vast te maken en waar je niet met je hand in kan graaien, maar dus ook geen grotere dingen in kunt gooien (die liggen er nu naast). Of bankjes bij de bus- en tramhaltes die, als ze er nog zijn, nu de vorm hebben gekregen van 'hangleuning'. Deze fysieke aanpassingen raken niet alleen daklozen maar bij voorbeeld ook skate-boarders. De 'sadistic street environments' vallen willekeurige voorbijgangers in het algemeen niet eens op (Davies 1990). Maar wie lang moet wachten op een tram, kan niet veel meer dan 'staand zitten'. Richels, drempels en hekjes, gericht tegen rolschaatsers, maken het ook rolstoel- en rollatergebruikers niet gemakkelijk. Het zijn dikwijls juist kleine, betrekkelijk onopvallende veranderingen die de gebruiksvriendelijkheid verminderen. De vervanging van de ouderwetse houten banken door ijzeren gaasconstructies die het slapen en langdurige zitten onmogelijk maken, is inmiddels wijdverbreid. Waar de banken zijn verdwenen kan niemand meer zitten. Maar niet alleen zwervers delven het onderspit bij het 'ladyshaven' van de openbare ruimte, maar stedelingen en gebruikers van de stad in het algemeen.

In de Rotterdamse Coolsingeltraverse is door bepalingen een veelheid van activiteiten verboden, zoals het zitten op de trappen, skaten of met een fiets aan de hand lopen. Door zowel camera's als veiligheidsagenten wordt hierop toegezien. De 'militarisering van de openbare ruimte' heeft in Nederland nog niet zulke groteske vormen gekregen als in sommige Amerikaanse steden, maar soms gaat het er op lijken. In Kampen sloot de NS de monumentale stationshal met verwijzing naar de terreur van plaatselijke jongeren. Volgens de lokale autoriteiten overdreven, maar vanuit beheersaspect de gemakkelijkste en goedkoopste zero-tolerante oplossing. De ontwerpers van nieuwe metrostations van de Noord-Zuid lijn in Amsterdam hebben de opdracht gekregen gevoelens van onveiligheid te voorkomen. De stations mogen geen verblijfsruimte zijn, een minimum aan comfort volstaat. Letterlijk wordt tegen de ontwerper gezegd dat hij de stations aantrekkelijk moet maken voor reizigers, maar in feite betekent dit het weren van ongewenste elementen. Soms zijn er opmerkelijke, onvoorziene neveneffecten van strikte maatregelen. Zo botsen de eisen die gesteld worden aan de veiligheid van de woonomgeving met de mogelijkheden voor kinderen om buiten te spelen. 'Verstopperij spelen mag niet meer van de politie', zegt een stedenbouwer van de Vinexlocatie Veldhuizen in Utrecht. 'Alles moet zichtbaar zijn, anders krijgt de gemeente het keurmerk Veilig Wonen niet'. In veel gemeenten wordt gestreefd naar zulke keurmerken, verstrekt door de politie in het kader van de strijd tegen criminaliteit. Om het predikaat te verdienen mogen bijvoorbeeld paden achter de huizen niet langer zijn dan veertig meter. Hagen en muren mogen niet hoger zijn dan 1.20 meter, diepe nissen zijn verboden en de auto

moet vanuit huis te zien zijn, wat het moeilijk maakt autoloze straten te realiseren. De eisen botsen soms met de voorwaarden voor een goede speelomgeving. Het afsluiten van achterpaden ontnemt kinderen een stelsel van weggetjes waar ze, ongehinderd door verkeer, hun gang kunnen gaan. 'Volgens onderzoek wordt er vaak ingebroken in huizen met een achterpad', zegt een medewerker van de Stichting Speelruimte. 'Maar er zijn zoveel huizen met een achterpad, dat het alleen al daardoor bijna onmogelijk is in te breken in een huis dat géén achterpad heeft. Je kunt de achterkant ook beveiligen met lichten, die aanfloepen als je erlangs loopt'. (De Volkskrant, 1 mei 2001).

In veel nieuwe ontwerpen wordt aandacht geschonken aan de bruikbaarheid van de ruimte als consumptiegoed. Pleinen moeten massale publieksmanifestaties kunnen verwerken, terrassen worden netjes afgemeten. Struikgewas in plantsoenen waar dingen gebeuren die zich aan het zicht onttrekken, worden gesnoeid. In hun streven naar bruikbaarheid introduceren ontwerpers nieuwe soorten straatmeubilair. De 'wipkip' is in de Nederlandse taal gemeengoed geworden, net als schuilzuil en plaskruis. In het streven naar bruikbaarheid is eenzijdigheid inbegrepen. Wie een openbare ruimte inricht voor 'ons soort mensen', of dit nu winkelende provincialen zijn of feestvierende massatoeristen, dan wel een jeugdig uitgaanspubliek, loopt de kans 'dat soort mensen' buiten te sluiten.

5.4 Vrije bewoner en fortbewoner

De autoriteiten zijn druk doende met het ontwikkelen van middelen om de openbare ruimte voor een bepaald publiek aantrekkelijk te maken, maar de stadsbewoners van hun kant kijken niet passief toe. Wie door bepaalde straten in Oud-Zuid wandelt wordt bijgelicht door automatisch aanflitsende halogeenlampen. Het adagium van de jaren zestig - maak van iedere deur een groet en van ieder raam een gelaat - maakt plaats voor de woning als 'defensibile object'. Hoe meer de overheid vervangen wordt door projectontwikkelaars hoe meer afsluitbaarheid, beheer en controle als aanbevelingen voor de aankoop van een woning worden opgevoerd. De bouw van de koopwoningen op het Amsterdamse Mercatorplein is gekoppeld aan een beheersarrangement met inbraakpreventie en beschermd parkeren. Privacy, gemak, prestige en veiligheid spelen een rol. Het Rotterdamse Spangen wilde maar liefst een muur rond de gehele wijk en vele openbare binnenterreinen zijn al dicht en afgesloten. Bij nieuwe ontwerpen zien we ophaalbruggen en waterpartijen die het 'Glück im Winkel'-gevoel moeten geven, alsmede de buitenstaanders van het erf moeten houden. De bouwmeester van de Universiteit van Amsterdam merkte tegen een van ons op, dat ze er absoluut geen been in zou zien om het ganse BG-terrein voor het algemene publiek af te sluiten als daar eenmaal het nieuwe bibliotheekcomplex van de universiteit gevestigd was. Dat dit een flink gat zou slaan in de oostelijke binnenstad van Amsterdam deed ze af als een kwestie van ondergeschikt belang.

Gevoelens van onbehagen en onveiligheid die bij stedelingen worden opgewekt komen terug in de stedelijke omgangsvormen. 'Ik ben wel thuis maar houd de deur

op slot', is een bekende houding. Bewoners zijn bevreesd voor vreemden, en dus de openbare ruimte, die potentieel gevaarlijk is en van wie je niet weet wat je kunt verwachten. 'Essentially, danger is fear of the stranger, the person who is potentially harmful and whose behavior seems unpredictable and beyond control' (Merry 1981: 55). De afsluiting van het openbare stedelijke domein neemt uiteenlopende vormen aan en is geenszins beperkt tot pogingen het (vermeende) gevaar te vermijden. Maar frequent komt voor dat mensen de naambordjes van de deur schroeven en geheime telefoonnummers nemen, zodat ze alleen nog maar door bekenden benaderd kunnen worden. Antwoordapparaten en nummermelding geven de bewoners de macht om te kiezen: contact of niet. Een van de mogelijkheden om op vreemden te reageren is door zich het vreemde eigen te maken en een plaats binnen de eigen wereld te geven. Daaraan tegengesteld is de reactie van het negeren van de vreemde en deze buiten te sluiten. Beide strategieën lijken op het door Lofland uitgewerkte onderscheid in positieve en negatieve tolerantie (Lofland 2000). Positieve tolerantie impliceert een positieve houding tegenover vreemdelingen en stedelijke heterogeniteit; veel New Yorkers zijn er trots op dat in hun stad zo'n beetje alle talen van de wereld gesproken worden. Van vreemden kun je leren en hoe toleranter je jegens vreemden bent, des te toleranter zullen ze tegenover jou staan – dat is de gedachte achter positieve tolerantie. In een situatie van negatieve tolerantie verkies je de vreemdelingen niet op te merken, dan wel met volstrekte onverschilligheid te bejegenen. Wat niet weet wat niet deert. Het lijkt erop dat de betrekkelijke tolerantie in Nederlandse steden voornamelijk van de negatieve variant is en deze heeft diepe historische wortels, zoals Herman Vuijsje liet zien in zijn analyse van de Nederlandse houding jegens joden (Vuijsje 1986). De kunst van het negeren van het vreemde of van een ander heeft grote hoogten bereikt en varieert van sociale blindheid tot vormen van autistisch gedrag.

De informatie die mensen opdoen over stedelijk gevaar op grond van eigen ervaringen, van ervaringen van anderen en uit de media wordt vastgelegd op een mentale plattegrond, waarmee mensen zich in de stedelijke samenleving oriënteren. Kennis van de lokale bevolking, plaatsen en buurten zijn daarbij verwerkt, gekleurd door reputaties en vooroordelen. Stedelingen reageren divers op 'stedelijk gevaar'. Ze vermijden bepaalde plekken of als dit onmogelijk is nemen ze iemand mee of kiezen ze bepaalde tijdstippen uit. Er worden ook voorzorgsmaatregelen getroffen door wat geld (muggers' money) bij de hand te hebben dat in geval van beroving afgedragen kan worden of mensen bewapenen zich met 'stedelijke wapens': een schaar, een fietspomp, een stiletto, een vervaarlijke hond of een boodschappennetje met een blik bruine bonen waar dodelijke slagen mee uitgedeeld kunnen worden. Of mensen zich in benarde situaties zullen gedragen zoals ze zich hebben voorgenomen valt uiteraard bij benadering niet te zeggen; des te meer valt er over te speculeren – en dat gebeurt dan ook als je ze ernaar vraagt. Andere strategieën zijn de verschansing van het huis of het maken van afspraken met de burens, bij voorbeeld om een soort knokploegen in te stellen voor de eigen verdediging: 'neighborhood watchers'. Als laatste mogelijkheid resteert vluchten, dat wil zeggen de biezen pakken en verhuizen naar buiten (Brunt 1991). We hebben overigens aan het geval van de man op het Java-eiland kunnen zien dat dit niet altijd de definitieve oplossing biedt die ervan verwacht wordt.

6 Gesloten woonwijken

In de Verenigde Staten wonen volgens schattingen al meer dan 8 miljoen mensen in wijken omringd door een hoge muur en nog eens 12 miljoen in privé-wijken. Bijna tien procent van de gehele bevolking leven er in zogenaamde 'gated communities'. Dit zijn particuliere woonbuurten die op de een of andere manier omheind zijn en waar andere regels omtrent de 'openbaarheid' gelden dan in de stad. De wijken worden opgezet door projectontwikkelaars die de bewoners veiligheid en privacy bieden. De mentaliteit waaruit ze zijn ontstaan is het doeltreffendste te vertalen als: 'ga weg of ik schiet je van mijn erf'. De advertentie van de projectontwikkelaar met de term 'gated access' suggereert ook status. Angst bewijst zichzelf: 'it is a dangerous world out there' zeggen de bewoners. Zij ervaren de buitenwereld als een wereld waar ze niets mee te maken willen hebben, als 'the over the wall crowd'. De regels die er gelden lopen uiteen van het tijdstip van de vuilnisophaal tot aan een meldplicht voor bezoekers bij de entree van de wijk. Iedere buurt heeft zijn eigen reglementen: de 'convenants, conditions and restrictions' (CC&R), die elke eigenaar moet ondertekenen en die bij verkoop overgaan op de koper. Deze reglementen - die soms enkele honderden pagina's beslaan - leggen bijvoorbeeld vast dat bewoners niets aan de buitenkant van hun huis mogen hangen, dat ze hun gras op tijd moeten maaien, hun gordijnen moeten kiezen uit een voorgeschreven kleurenpalet, geen huisdieren mogen houden en niet over hun eigen gazon mogen lopen omdat dan een pad wordt uitgesleten. Nog extremer is het voorschrijven van een minimum en een maximum leeftijd van de bewoners of het aantal dagen dat gasten mogen blijven slapen' (Bouw, april 2001). De welstandsregels en bouwverordeningen in Nederland steken er bleekjes bij af, maar de vroegere huurreglementen en de nieuwere bepalingen die Verenigingen van Eigenaren opstellen komen dichterbij in de buurt.

Aan de openbaarheid van de 'gated communities' wordt niet alleen afbreuk gedaan door bepalingen over de gemeenschappelijke ruimten, zoals wegen, de regels zorgen er ook voor dat er sprake is van één bepaalde groep mensen die zich er vestigen. De bewoners van de gesloten gemeenschappen vormen een homogene groep door strenge selectie op inkomen, achtergrond en wensen over hun woonomgeving. Ze leggen ook een overeenkomstige levensstijl aan de dag in hun 'privatopia'. Of ze werkelijk een gemeenschap vormen valt moeilijk te zeggen. De waarde van het onroerend goed staat centraal. Al vormen deze gemeenschappen een zogenaamde 'common interest development' (CID), een hek om een woonwijk garandeert nog geen saamhorigheidsgevoel. De wens naar veiligheid en privacy wordt gevoed door streven naar onafhankelijkheid en diep wantrouwen jegens de medemens. Deze houding maakt een gezamenlijke verantwoordelijkheid van bewoners onderling niet vanzelfsprekend. Het is een bekend gegeven dat hoe homogener de samenstelling hoe positiever de buurtverhoudingen zich kunnen ontwikkelen, anderzijds is gebleken hoe verstikkend en destructief een opgedrongen gemeenschap kan zijn. De eerste groep bewoners kan het meestal beter met elkaar vinden dan met degenen die

later komen, getuige de enorme hoeveelheid conflicten die door de rechter moeten worden opgelost. Conflicten die variëren van het zich niet wensen te houden aan de voorgeschreven kleur van de voorgevel, het maaien van het gazon tot het moeten vertrekken van de oudere partner in een huwelijk omdat deze de leeftijdsgrens heeft overschreden.

Hoewel er in Nederland nog geen ommuurde woonwijken met een eigen bewakingsdienst te vinden zijn, zoals in de Verenigde Staten, Latijns Amerika, India, Rusland of Zuid-Afrika, is ook hier de tendens in die richting zichtbaar. Niet alleen zijn er bedrijfsterreinen met een slagboom bij de poort, volkstuincomplexen, vakantiebungalowparken met een hek eromheen en ommuurde parkeerterreinen, op nog grotere schaal vindt kolonisering plaats van gezamenlijke binnenterreinen in de woonbuurten van de stad, zoals we in het voorbijgaan al hebben gezien. Hekken, die slechts bepaalde uren open staan, bordjes met Verboden Toegang en andere aanwijzingen houden de buitenstaanders op afstand. Het gesloten bouwblok keert terug als afsluiting van tuin en binnenterrein en als geschikte bouwvorm, liefst vindt er geen strokenbouw meer plaats met een gemakkelijke toegankelijkheid. Naast hekken en muren hebben barrières, zoals sloten, waterpartijen, groenzones, spoorwegen of snelwegen een zelfde effect. Doodlopende straten of een ontmoedigend verkeerscirculatieplan zorgen voor een grotere 'beslotenheid'. De cul de sac's en de woonerven zijn volledig ongeschikt als snelle vluchtweg voor de gemobiliseerde crimineel. Een bungalowpark bij Zoutelande schrikt mensen af doordat er bij elke toegangsweg een bord staat dat inrijden verbiedt. Alleen de eigenaren weten dat zij die mogen negeren. Bewoners van een zijstraatje van de Amsterdamse De Laressestraat hebben zelf een bord Eigen Weg opgehangen. En in de duinen bij Langeveld verbieden vijftien boerderijen de toegang tot hun straat met het blauwe bordje Verboden Toegang, artikel 461' (Bouw april 2001, 7). De Nederlandse formule betekent in de meeste gevallen wel een hek om binnentuin, plantsoen en andere (semi-)openbare ruimtes maar tegelijk het uitdelen van sleutels voor omwonenden en belanghebbenden. Grammercy Park in New York City is het befaamde voorbeeld van een plek waar dit eveneens wordt toegepast. Soms zijn deze terreinen voorzien van bordjes die voor ingewijden niet gelden.

7 De consumptie van de openbaarheid

Het wordt steeds duidelijker dat bewoners in nieuwe steden en stadsuitbreidingen hun aandacht voornamelijk richten op de woning en directe woonomgeving, daar wordt geïnvesteed, gewaakt en is de betrokkenheid groot. Op afstand is er de rest van de stad waar men een vage betrekking mee heeft, maar waar misschien wel iets leuks valt te beleven. De tussenliggende gebieden, de zone van het parochiale domein, missen identiteit en worden overgeslagen. De polariteit tussen openbaar en privé die hier het gevolg van is valt overal waar te nemen en heeft verreikende consequenties voor de beleving en waardering van de openbare ruimte. Daarbij komt dat het stadscentrum voor de bewoners van de buitenwijken geen belangrijke functie vervult. De nieuwe stedelijkheid is niet meer plaatsgebonden, ook al zijn bestaande stadscentra nog steeds de ankerpunten voor (sub)culturele uitingsvormen als lounges, tweedehands boekenwinkels, homo-uitgaansgelegenheden of ontmoetingsplaats voor punkers. De activiteiten spelen zich net zo goed buiten af, in de edge cities aan de stadsranden. Houseparty's, dance sessions en ateliers van beginnende kunstenaars gedijen op perifere bedrijfsterrainen of in verlaten havengebieden.

Het onderscheid tussen centrum en periferie en tussen stad en landschap is diffuus geworden. Er is daardoor een verstedelijkt landschap ontstaan waarin fysieke dichtheid niet langer een exclusief kenmerk van stedelijkheid is. Het hele land is een soort dorpsplein geworden (NRC-Handelsblad 19 april 1999). Het 'buiten zijn' heeft zich als ideaal gevestigd, maar niet zozeer in het 'vreemde' openbare gebied als wel in het 'eigen' tuintje, op het balkon, de stoep, straat, terras, en volkstuin - het 'eigen' territorium. Turkse en Marokkaanse gezinnen rekenen in de zomer de openbare parken en plantsoenen duidelijk tot hun habitat en ze nemen er bezit van met plasticassen vol lekkernijen en grote barbecues. Geef ze eens ongelijk! De groenvoorzieningen zijn een aangename uitbreiding van de kleine woning waar men met betrekkelijk grote gezinnen moet verblijven.

Het nieuwe centrum van Ypenburg, zo is voorspeld, zal voor de meeste bewoners vooral bestaan uit een winkelcentrum en een afhaalchinees. Wie mobiel is, kan zijn vrienden ook regelmatig zien wanneer die verderop wonen. Een stamkroeg hoeft niet om de hoek te staan. De stedelijke openbare ruimte, waar iemand mensen tegenkomt die hij of zij zelf niet uitgekozen heeft, lijkt voor tal van mensen te verdwijnen. Alleen bij het wachten voor het afhaalrestaurant, de kassa van de supermarkt of de betaalautomaat van de parkeergarage, komen mensen nog wel eens oog in oog staan met onbekenden. De vraag is of de moderne winkelcentra naar buitenlands voorbeeld, die vaak als een voorbode voor Nederland worden aangewezen - zoals de Meadowhall bij Sheffield, de mega-mall van Orange County of de Edmontonmall in Canada, allemaal uitgerust met vijvers, themaparken, straten, parken en pleinen - nog wel stedelijk genoemd kunnen worden. William Whyte, die deze megastructuren jarenlang onderzocht, heeft er een duidelijke mening over: nee! Integendeel, er wordt juist alles in het werk gesteld om het 'echte' leven buiten te houden, zowel in de vorm van het weer als in de vorm van onverwachte confrontaties met vreemdelingen (Whyte 1988). Hij wijst erop hoe ironisch het is dat mensen massaal naar oorden als Disneyland trekken om daar tegen betaling van flink geld weer te ervaren hoe het is om over een gewone winkelstaat met andere mensen te lopen. Hoe stedelijk is de

Amsterdamse Kalvertoren of het Utrechtse Hoog Catherijne waar bewakers en camera's de private grond controleren. Als in Nederland Albert Heijn ertoe overgaat om supermarkten aan de randen van de stad neer te zetten, draagt dit dan bij aan stedelijkheid? De winkelcentra-nieuwe-stijl zijn gemakkelijk en comfortabel voor bepaalde categorieën mensen, het is er nooit slecht weer en je kunt je auto en kinderen altijd kwijt. Camera's en bewakers controleren op ongewenste elementen. Oneigenlijk gebruik, zoals rondhangen maar niks kopen, kom je er niet tegen, laat staan demonstranten, bedelaars, collectanten of anderen die aan je hoofd zeuren. De nieuwe stedelijkheid is stedelijkheid zonder stad. Steeds meer te vinden bij mobiliteitsknooppunten zoals vliegvelden, op en rond snelwegen, in de winkelcentra, bij de congrescentra en de vermaakplekken zoals stadions en megabioscopen. Zoals het Arena-gebied in Amsterdam Zuidoost met zijn megawinkels, megabioscoop, grote muziek- en theaterzalen en een megastadion. Deze 'ruimtelijke onthechting' geldt niet voor alle bevolkingsgroepen. Jongeren, bejaarden, gehandicapten en allochtone gezinnen zijn nog steeds overwegend aangewezen op de buurt en nabije omgeving en wat er over is van het parochiale domein. Dat geldt ook voor verstokte liefhebbers van het stedelijke leven, die ervan genieten om hun boodschappen in de buurt te doen omdat ze daar interessante mensen ontmoeten en met opmerkelijke situaties worden geconfronteerd. In sommige stadsbuurten vind je zulke mensen nog steeds, aan hen is geen megastructuur besteed.

8 Tot slot

Op betrekkelijk kleine oppervlakten, binnensteden, strijden diverse functies met elkaar om de voorrang. In de 19^e eeuw waren de meeste grote steden typische 'werksteden' en stond de stedelijke ruimte in het teken van arbeid en wonen. In de loop van de 20^e eeuw zijn daar allerlei functies bijgekomen – het transport is steeds belangrijker geworden en vooral in de tweede helft van de eeuw nam het belang van consumptie en vermaak in snel tempo toe. Door deze veranderingen zijn bepaalde vroegere functies in het gedrang gekomen. Het bekendste voorbeeld is het wonen. In sommige steden is het wonen vrijwel uit de binnensteden verdwenen om de andere functies vrij baan te verschaffen, maar in veel Nederlandse steden zijn binnensteden functioneel nog sterk heterogeen. Maar het wonen staat wel steeds meer onder druk aangezien ook de stadsbesturen er actief aan meewerken hun stad te 'verkopen' aan buitenlandse investeerders en toeristen. Dit houdt in dat er meer hotels moeten komen, meer winkels, meer uitgaansgelegenheden en dat de pleinen, parken en straten zodanig naar de laatste mode worden ingericht dat bezoekers zich er thuis voelen. Het gevolg is dat de bewoners worden teruggedrongen, woonruimte verdwijnt of wordt onbetaalbaar. Het wonen wordt ook met zoveel extra lasten opgezaaid dat mensen zwichten voor de druk en naar elders trekken; ze kunnen in het centrum hun auto niet meer kwijt; ze worden dag en nacht overlopen door toeristen of bezwijken onder de drukte, de viezigheid en het lawaai dat met massale mensenmenigten gepaard gaat. De driedeling openbaar, parochiaal en privé is voor sommige gebieden veranderd in een tweedeling tussen openbaar en privé, het parochiale is verdampt, buurtbewoners kennen elkaar niet meer en hebben geen gemeenschappelijke belangen meer; bovendien zijn de oude vertrouwde buurtfunctionarissen, de winkeliers, de wijkagent, het toezicht van de burens, langzaam maar zeker uit het bestaan verdwenen. Hoewel vooral onder bestuurders de oude wijkgedachte weer grenzeloos populair is wordt er merkwaardig mee omgesprongen; iedere instelling die 'gedecentraliseerd' is heeft de grenzen van de wijk op een eigen manier getrokken zodat iedere systematiek ontbreekt. Veel bewoners hebben het initiatief aan zichzelf gehouden en streven ernaar hun woning en directe woonomgeving van de openbaarheid af te grenzen om zo te komen tot een uitbreiding van hun eigen domein. Er is een grootschalige landje pikbeweging aan de gang in de stad, het openbare gebied wordt aan de commercie prijsgegeven en krimpt dagelijks verder in. De toenemende welvaart schept een groot economisch belang en de bescherming van eigen onroerend goed krijgt een hoge prioriteit. Huizen zijn om in te wonen, maar niet in de laatste plaats ook investerings- en zelfs speculatieobjecten. De gemiddelde omvang van het Nederlandse huishouden wordt steeds kleiner, terwijl tegelijk het aantal vierkante meters per persoon toeneemt. Bij de bescherming van het eigen erf wordt het beheer en onderhoud van de directe omgeving betrokken. Vroeger zorgden daar uitsluitend de woningbouwverenigingen en lokale overheden voor. Thans is dit het domein geworden van bouwers en projectontwikkelaars. In dit proces waarbij de particulieren hun binnentuinen, parkeerplaatsen en plantsoenen tot hun domein gaan rekenen, zien we dat de buitenwereld wordt buitengesloten.

De toenemende druk op de stedelijke openbare ruimte heeft verreikende consequenties voor het wonen. In de grotere steden is het gesloten bouwblok terug met een afgesloten binnenterrein, slechts toegankelijk voor de omwonenden, of particuliere afgebakende en omheinde tuinen. Aan de achterkant waant de bewoner zich soms veilig en behaaglijk. De voorkant, de straten en pleinen, is weg gegeven.

Literatuur

- AMSTERDAMSE FEDERATIE VAN WONINGBOUWCORPORATIES (1998), Een hele boel. Leefbaarheidsactiviteiten van Amsterdamse woningbouwcorporaties. Amsterdam: AFW.
- BAHRDT, HANS PAUL (1961), Die moderne Grosz-stadt, Soziologische Überlegungen zum Städtebau. Reinbek bei Hamburg.
- BOOR, N. (1998), 'In de tuin van de buurman; buurtbeheer in de Jordaan'. Rooilijn, 98/1, 26-29.
- BRUNT, LODEWIJK (1989), De magie van de stad. Inaugurale rede. Universiteit van Amsterdam. Meppel: Boom.
- BRUNT, LODEWIJK (1991), Omgaan met stedelijk gevaar. Sociologische Gids, 38 (2), 74-94.
- BRUNT LODEWIJK (1996), Stad. Meppel: Boom.
- DAVIES M. (1990), City of Quartz. New York: Verso.
- DEBEN LEON (1988), Van onderkomen tot woning: een studie over woonbeschaving in Nederland 1850 –1969. Amsterdam: Sociologisch Instituut, Universiteit van Amsterdam.
- DEBEN, LEON EN PIETER RINGS (1999), Reglementering en disciplineren van het gebruik van de openbare ruimte. Sociologische Gids, 46 (3), 245-56.
- DEBEN LEON EN KEES SCHUYT (2000), Sociale cohesie in Almere. Sociale samenhang in een jonge stad. Amsterdam, Het Spinhuis.
- JACOBS, JANE (1961), The death and life of great American cities. New York: Vintage Books.
- LOFLAND, LYN H. (1973), A world of strangers. Order and action in urban public space. New York: Basic Books Publishers.
- LOFLAND, LYN H. (1998), The public realm: exploring the city's quintessential social territory. New York: Aldine de Gruyter.
- LOFLAND, LYN H. (2000), Urbanity, tolerance and public space. In: Leon Deben, Willem Heinemijer, Dick van der Vaart (eds) Understanding Amsterdam. Essays on economic vitality, city life and urban form. Amsterdam: Het Spinhuis.
- MERRY, SALLY ENGLE (1981), Urban danger. Life in a neighborhood of strangers. Philadelphia: Temple University Press.
- VUIJSJE HERMAN (1986), Vermoorde Onschuld. Etnisch verschil als Hollands taboe. Amsterdam: Bert Bakker.
- WHYTE, W.H. (1988), City. Rediscovering the Center. New York: Anchor books.

Bijlage 1   Literatuur relevant voor de studie van openbare ruimte

- AMSTERDAMSE FEDERATIE VAN WONINGBOUWCORPORATIES (1998), Een hele boel. Leefbaarheidsactiviteiten van Amsterdamse woningbouwcorporaties. Amsterdam: AFW.
- BAHRDT, HANS PAUL (1961), Die moderne Gross stadt, Soziologische Überlegungen zum Stadtebau. Reinbek bei Hamburg.
- BAHRDT, HANS PAUL (1972), Een leefbare stad: vermindering van de stad. Buurt en Wijk. Gordel rond de city. De goede woning. Planning als politiek handelen. Utrecht: Het Spectrum.
- BAETEN, E.J.C, K. KOPPENNAAL EN G.M. RIKHOF (1999), 'Wijkbeheer op de drempel van de 21 ste eeuw'. Stadswerk, tijdschrift voor ruimtelijke inrichting en milieu jrg. 7, nr 12, december, p 12.
- BLAUW, P.W. (1990), 'De maakbaarheid van openbare ruimten'. Rooilijn, 23 (9), 258-63.
- BOOMEN, TIJS VAN DEN (1997), 'Wonen achter de muur. Getto's voor de rijken. De teloorgang van de openbare ruimte'. Intermediair, 33 (1/2), 13-17.
- BOOR, N. (1998), 'In de tuin van de buurman; buurtbeheer in de Jordaan'. Rooilijn, 98/1, 26-29.
- BOS, A. (studiegroep o.l.v.) (1946), De stad der toekomst, de toekomst der stad. Een stedenbouwkundige en sociaal-culturele studie over de groeiende stadsgemeenschap. Rotterdam: A. Voorhoeve.
- BOSCH, N (1997), 'Privatisering openbaar groen. Domeinvorming en verzelfstandiging in een tolerante jungle'. Doctoraal scriptie stadssociologie Universiteit van Amsterdam.
- BRAAM, A. VAN (1966), Verhuld en onthuld. Sociologische beschouwingen over privacy en deprivatisering. Rede. Assen: van Gorcum.
- BROUWER DE KONING, AN (1997), Duimdrop werkt aan een thuis op straat. Succesvol project voor lokaal preventief jeugdbeleid. IJWS Bulletin, 14 (september), 7-9.
- BRUNT, LODEWIJK (1989),. De magie van de stad. Inaugurale rede. Universiteit van Amsterdam. Meppel: Boom.
- BRUNT, LODEWIJK (1991), Omgaan met stedelijk gevaar. Sociologische Gids, 38 (2), 74-94.
- BRUNT, LODEWIJK (1996), Stad. Meppel: Boom.
- BURGERS, JACK EN JAN OOSTERMAN (1992), Het publieke domein: Over de sociale constructie van openbare ruimte. Amsterdams Sociologisch Tijdschrift, 19 (1), 3-21.
- BURIE, J.B. (1972), Wonen en woongedrag: verkenningen in de sociologie van bouwen en wonen. Meppel: Boom.
- DANZ, M.J. (1981), Buren. Een onderzoek naar de invloed van overeenkomsten en verschillen tussen burens op het welbevinden. Meppel: Krips Repro.
- DAVIES, M. (1990), City of Quartz. New York: Verso.

- DEBEN, LEON (1988), Van onderkomen tot woning: een studie over woonbeschaving in Nederland 1850 –1969. Amsterdam: Sociologisch Instituut, Universiteit van Amsterdam.
- DEBEN, LEON (1999), De stedelijke openbare ruimte onder druk. *Openbaar bestuur*, 3, 9-13.
- DEBEN, LEON EN PIETER RINGS (1999), Reglementering en disciplineren van het gebruik van de openbare ruimte. *Sociologische Gids*, 46 (3), 245-56.
- DEBEN, LEON EN KEES SCHUYT (2000), Sociale cohesie in Almere. Sociale samenhang in een jonge stad. Amsterdam, Het Spinhuis.
- DIEMER-LINDEBOOM, F.T. (1955), 'Woning en wijk als waarden voor gezin en samenleving.' In: Prae-adviezen voor het congres over sociale samenhangen in nieuwe stadswijken. Amsterdam: Instituut voor sociologische onderzoek van het Nederlandse volk p. 3-59.
- DOORN, J.A.A. VAN (1955), 'Wijk en stad: reële integratiekaders?' In: Prae-adviezen voor het congres over sociale samenhangen in nieuwe stadswijken. Amsterdam: Instituut voor sociologische onderzoek van het Nederlandse volk, p. 60-85.
- DUYVENDAK, JAN WILLEM EN ROELOF HORTULANUS (1999), De gedroomde wijk. Methoden, mythen en misvattingen in de nieuwe wijkaanpak. Utrecht: Forum, Instituut voor multiculturele ontwikkeling.
- GADET, J. (1999), Publieke ruimte, parochiale plekken en passanetenopenbaarheid. Amsterdam.
- Engelsdorp Gastelaars, R. van (1980), *Niet elke bewoner is een stedeling*. Amsterdam: Sociaal-geografisch Instituut, Universiteit van Amsterdam.
- ENGELSDORP GASTELAARS, R. VAN (1999), Nieuwe trends in de verhuisbehoeften. Een essay in opdracht van NUM Nederlandse Vereniging van Makelaars in onroerende goederen. Amsterdam: AME - Amsterdam study centre for the metropolitan environment.
- FISCHER, CLAUDE S (1976), *The urban experience*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- GEMEENTE AMSTERDAM, DIENST BINNENSTAD (2000), *Handboek Openbare Ruimte Binnenstad*. Amsterdam.
- GIJSWIJT, A.J. (1979), Vijf en twintig jaar sociologie van bouwen en wonen in Nederland. *Plan*, 6 (2), 25-51.
- GROENMAN, Sj. (1960), Theoretische beschouwingen. Het discontinue wereldbeeld. *Mens en Maatschappij*, 35, 401-11.
- (e.a.) (1963), *Problemen van de grote stad Mens en medemens. Aspecten der sociale werkelijkheid*. Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum.
- GRUNFELD, F. (1970), *Habitat and habitation: a pilot study*. Amsterdam: Samson, Sijthoff.
- GRUNFELD, F. (1972), Sociologisch onderzoek op het gebied van wonen. Poging tot een nieuwe benadering. *Sociale Wetenschappen*, 15 (2), 85-101.
- HABERMAS, J. (1969), De toenemende tegenstelling tussen maatschappelijke en intieme sfeer. *Wonen: maandblad voor wonen en wooncultuur*, 21, 12-16.
- HAJER, MAARTEN (2001), 'Het twijfelachtige genot van de leegte. Esthetisering en cultuurpolitiek.' In: *Agora*, jrg. 17, nr 2, 2001 pp14-17.

HANNERZ, ULF (1980), *Exploiring the City. Inquiries Toward an Urban Anthropology*. New York: Columbia University Press

HANNIGAN, J (2000), *Fantasy city: Pleasure and Profit in the Postmodern Metropolis*. London and New York: Routledge.

HEGT, KEES, JAN NAUTA EN BING TENG (1985), *Deelraad in wijken moet inspelen op het buurtleven*. De Volkskrant, 29 oktober.

HEINEMEIJER, W.F. (1970), 'De stad' In: Hessen, J.S. van e.a. (red.) *Wegwijzer in de sociologie*. Amsterdam: De Bussy, p.174-202.

HORTULANUS, R.P. EN E.T. VAN KEMPEN (red.) (1987), *Sociaal beheer van buurten. Leefklimaat, bewonersselectie en vormen van beheer*. 's-Gravenhage: VUGA.

HOWARD, EBENEZER (1902), *Garden cities of to-morrow*. London: Swan Sonnenschein & Co.

HUNTER, ALBERT (1985), 'Private, parochial and public social orders: the problem of crime and incivility in urban communities.' In: G.D. Suttles en M.N. Zald (red.) *The challenge of social control: citizenship and institution building in modern society*. Norwood, New Jersey: Ablex, p.230-42.

JACOBS, JANE (1961), *The death and life of great American cities*. New York: Vintage Books.

JÓKÖVI E.M. (2000), *Recreatie van Turken, Marokkanen en Surinamers in Rotterdam en Amsterdam. Een verkenning van het vrije tijdsgedrag en van de effecten van etnische cultuur op de vrijetijdsbesteding*. Wageningen: Alterra.

KELLER, SUZANNE (1968), *The urban neighborhood: a sociological perspective*. New York: Random House.

KLERK DE, L.A. (1995), 'Leefbaarheid: de conjunctuur van een planologisch begrip'. In: *Stedebouw en Volkshuisvesting* nr.9/10, pp. 7 -13.

LOFLAND, LYN H. (1973), *A world of strangers. Order and action in urban public space*. New York: Basic Books Publishers.

LOFLAND, LYN H. (1998), *The public realm: exploring the city's quintessential social territory*. New York: Aldine de Gruyter.

LOFLAND, LYN H. (2000), *Urbanity, tolerance and public space*. In: Leon Deben, Willem Heinemijer, Dick van der Vaart (eds) *Understanding Amsterdam. Essays on economic vitality, city life and urban form*. Amsterdam: Het Spinhuis.

MCKENZIE, EVAN (1994), *Privatopia. Homeowner associations and the rise of residential private government*. New Haven and London: Yale University Press.

MERRY, SALLY ENGLE (1981), *Urban danger. Life in a neighborhood of strangers*. Philadelphia: Temple University Press.

MOMMAAS, H. (2000), *De vrijetijdsindustrie in stad en land. Een studie naar de markt van belevinissen*. Den Haag: Sdu Uitgevers.

MÜLLER, THADDEUS EN TON VAN TIL (fotografie) (1998), *Je doet het voor je gevoel... Een onderzoek naar buurtbetrokkenheid in Amsterdam*. Haarlem: Architext.

NAUTA, A.P.N. (1973), *Contact en controle tussen burens*. Samson.

PEEK, SANNE (1995), 'Openbare ruimte als concurrentiemiddel'. In: *Ng*, 22/29 december, pp 28-30.

PEL, EVA EN LIA KARSTEN (1999), *Krassen op het metaal, hindernissen op de stoep: skateboarders in actie*. *Vrijetijd studies*, 17 (1),19-28.

- PETERS, RENSKEN EN GERRIT VAN DER PLAS (2000), 'De openbare ruimte van Amsterdam'. In: *Rooilijn*, jrg.33, januari nr 1, pp 5-8.
- PLAS, G. VAN DER (red.) (1991), *De openbare ruimte van de stad*. Amsterdam: Stadsuitgeverij Amsterdam.
- RAAD VAN ADVIES VOOR DE RUIMTELIJKE ORDENING (1986), *Advies over de brief inzake sociale veiligheid en de kwaliteit van de openbare ruimte in de stad*. `s-Gravenhage: Staatsuitgeverij.
- SCHENDELEN, VAN M., Y. VEHMEYER EN M. VERLOO (1982), 'Vrouwen en gebouwde omgeving.' In: *Vrouwendomicilie en manndominantie. Reader over vrouwen, wonen en gebouwde omgeving*. Amsterdam: SUA.
- SCOTT, A.J., AND E.W. SOJA (eds) (1996), *The city: Los Angeles and Urban Theory and the End of the 20th Century*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- SENNET, R (1978), *The Fall of Public man. On the social psychology of capitalism*. New York: Vintage.
- SOJA E, (2000), *The stimulus of a little confusion*. In: Leon Deben, Willem Heinemijer, Dick van der Vaart (eds) *Understanding Amsterdam. Essays on economic vitality, city life and urban form*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- STOPPELENBURG, P.A. (1982), *Woonmilieu en woongedrag: een evaluatieonderzoek onder bewoners van een aantal naoorlogse woonwijken in Amsterdam*. Goes: Pitmandruk B.V.
- SUTTLES, GERALD D. (1972), *The social construction of communities*. Chicago: The University of Chicago Press.
- VERA, HERNAN (1989), *On Dutch Windows*. *Qualitative Sociology*, 12 (2), 215-34.
- VINKEVEEN, HANS VAN (1998), 'Het uniform van de ordebewaker'. In: *MUG*, november p. 9.
- VREEKEN, V. (1997), *Bouwnijverheid moet basis voor beveiliging leggen*. *Beveiliging: onafhankelijkheid vakblad voor de beveiligingssector*, 10 (3), 12-15.
- VUIJSJE HERMAN (1986), *Vermoorde Onschuld. Etnisch verschil als Hollands taboe*. Amsterdam: Bert Bakker.
- WARDT, J.W. VAN DER (1994), *De buurt: illusie of hoeksteen. Buurtbeheer en gemeenschapszin in twee Rotterdamse wijken*. Leiden: LISWO.
- WASSINK, G. (1997), Ing. J.W. Hessel, hoofd Uitvoering Openbare Ruimte, Dienst Stadsbeheer Utrecht: "Samenwerking bewoners en gemeente, dat is wijkbeheer" *Gemeentereiniging & afvalmanagement: vakblad voor openbare reiniging en afvalbeheer*, 88 (1), 6-8.
- WHYTE, W.H. (1988), *City. Rediscovering the Center*. New York: Anchor books.
- WIETSMA, ANNEGRIET (1986), *Strijd om de straat. Vandalisme, maatschappelijke controle en automatisering*. Amsterdam: SUA.
- WOUDEN, RIES VAN DER (red.) (1999), *De stad op straat. De openbare ruimte in perspectief*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau, *Sociale en Culturele Studies* - 27.
- WOUDEN, RIES VAN DER (1999), 'De transformatie van de openbare ruimte'. In: *Rooilijn*, jrg 32 december nr 10, pp 492-498.
- ZUKIN, SHARON (1995), *The cultures of cities*. New York.

ZUKIN, SHARON (1998), 'Urban Lifestyles: Diversity and Standardisation in Spaces of Consumption'. In: *Urban Studies*, Vol. 35, pp 825 – 839.